

ПІВДЕННА УКРАЇНА В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Період Директорії займає особливе місце в історії Української революції. Новий режим не мав часу продемонструвати свої можливості в мирних умовах, розгорнути державотворчий процес на місцях, зокрема на Півдні, створити власні владні структури, надійні збройні сили, врегулювати міжнародні відносини з сусідами, зокрема, Росією і переможцями у Першій світовій війні – державами Антанти. Характеризуючи політику Директорії, дослідник має справу з незавершеними процесами, що ускладнює їх науковий аналіз. Мабуть, через це доба Директорії в історичній науці залишається маловивченою. До проголошення незалежності України в 1991 р. на наукові дослідження Директорії взагалі було накладено табу. Хоча після 1991 р. заборони зникли, ситуація змінилася неістотно. Крім стислої монографії В. Яблонського, в Україні не видано жодної праці, в якій би у цілісному вигляді аналізувався період Директорії [1]. За кордоном спроби вивчення різних аспектів цього періоду історії України робилися. Зокрема, привертає до себе увагу семитомне видання М. Стахів «Україна в добу Директорії УНР», опубліковане в 60-і рр. XX ст. [2]. Досліджуючи Директорію, автор використовував доступні йому, головним чином, мемуарні і газетні матеріали. Предмет аналізу розглядається ним під кутом зору народницьких поглядів на історію Української революції. Що ж стосується дослідження історії окремих регіонів України в період Директорії, зокрема, південноукраїнського, то їх ні в Україні, ні за кордоном не проводили.

Метою нашої статті є спроба охарактеризувати в загальних рисах особливості військово-політичної ситуації на Півдні України в період Директорії, зокрема, з'ясувати, чи продовжився в цей час процес подальшого становлення Півдня України як невід'ємної складової частини України, що тривав у період Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського.

Джерельну базу статті складають документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Запорізької області, центральні та регіональні періодичні видання того часу («Наша справа» (Катеринослав), «Одесский листок», «Южное слово», «Трудовая газета» (Миколаїв). «Трудовий шлях» та ін.), спогади очевидців.

Директорія вважала себе політичним антиподом Гетьманату. У першій декларації Директорії від 15 листопада 1918 р. генерала Скоропадського звинувачували в національній зраді – «скасуванні *самостійності* Української Держави» і прагненні відтворення неподільної Росії з усіма негативними наслідками цього акту для України. Зі свого боку Директорія проголошувала тверді наміри відновити державну самостійність України, республіканський лад і всі його досягнення, знищені режимом П. Скоропадського: «...Всі соціальні і політичні здобутки революційної демократії будуть повернені, а Установчі Українські Збори твердо й непохитно закріплюють їх на українській вільній землі» [3.-С.110-114].

Одним з основоположних ідеологічних принципів Директорія вважала соборність України. Український Національний Союз, який обрав в середині листопада 1918 р. Директорію, своє ставлення до питання про територіальні межі незалежної Української Держави висловлював ясно і недвозначно. Коли 7 серпня 1918 р. було підписано угоду між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським, за якою території Ростовської, Таганрозької і Донецької округ, населених переважно українцями, включалися до складу Війська Донського, УНС виступив з заявою, в якій говорилося, що «українське громадянство та народ ніколи не примириться з фактом відокремлення та поневолення українського народу на Донині» [4.-С.108-109]. У іншій заяві, надісланій Гетьману у жовтні 1918 р. з приводу необхідності створення коаліційно-демократичного національного кабінету, УНС зазначив: «Український Національний Союз вважає цілком природним і нормальним злучення в один державний організм усіх заселених українцями земель, які до цього часу через складні історичні та міжнародні обставини не ввійшли до складу Української Держави, цебто Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, частини Бессарабії з українським населенням, частини етнографічно-української Донщини, Чорноморії і Кубані» [5.-С.23]. Той факт, що територія Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній є невід'ємною частиною Соборної України, в українському республіканському середовищі часів Директорії не виникало жодних сумнівів.

Заклики Директорії до повстання впали на добре підготовлений ґрунт. Невдоволення населення соціально-економічною політикою гетьманського уряду після грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією піднялося до точки кипіння. В антигетьманському загальнонаціональному

повстанні, яке почалося 14 листопада 1918 р., брали участь величезні маси людей, головним чином, селяни. Московська більшовицька газета “Правда” змушена була визнати: “Петлюрівці перемогли тому, що їм вдалося повести за собою багатомільйонні маси селянства” [6]. Очевидці і дослідники зазначають, що антигетьманське повстання в Україні розвивалося надзвичайно стрімко. “Протягом кількох днів вся Україна була об’єднана під владою Директорії”, – писав у 1920 р. М. Рафес, один з керівників Бунду. Історик-марксист М. Яворський у “Революції на Вкраїні в її головних етапах”, опублікованій в 1923 р., зазначає, що “протягом двох тижнів Директорія стала паном становища на Вкраїні” [7.-С.61-62].

У сучасній історіографії інколи висловлюється думка, що антигетьманське повстання знаменувало собою апогей Української революції. Цієї точки зору найчастіше дотримуються історики, що розглядають Українську революцію в руслі народницької традиції. Справді, це був наймасовіший за часів революції збройний виступ, учасники якого спиралися на підтримку багатьох мільйонів жителів України, головним чином, селян. Є ще одна обставина, яка може бути підставою для такого висновку. Директорія з першого дня свого існування стояла на позиціях утвердження повної незалежності України і у цьому відношенні відрізнялася як від Гетьманату Скоропадського, який завершив свою діяльність грамотою про федерацію з Росією, так і від Центральної Ради, яка прийшла до визнання незалежності в результаті довгої і хворобливої еволюції.

Успішний початок антигетьманського повстання вселяв в його організаторів оптимізм. За умов загальної деморалізації окупаційних військ і паралічу гетьманських владних структур на місцях Директорія прагнула опанувати регіони, по можливості, мирним шляхом, стимулюючи перехід на свій бік гетьманських військ чи місцевих повстанських формувань різноманітної політичної орієнтації. У декларації Директорії, затвердженій на першому її засіданні 15 листопада, представникам режиму Скоропадського і його прихильникам пропонувалося передати владу Директорії “негайно і без пролиття крові”. Російські офіцерські організації і німецьке військо в Україні були попереджені, що їх втручання в українські справи приведе до жорсткої реакції Директорії [3.-С.110-114].

Директорія виступила як загальнонаціональний демократичний центр і прагнула спрямувати масову ініціативу на відродження Української Народної Республіки. Для цього були належні підстави. Селяни, національно свідомі частина інтелігенції і демократично обрані місцеві органи влади в більшості схильні були підтримати Директорію. На початковому етапі повстання, в умовах величезного загальнонаціонального піднесення, місцеве самоуправління побоювалося суперечити Директорії, навіть якщо не було прихильним національного курсу УНР. Певну роль відіграла й та обставина, що при Гетьмані ці органи були об’єктом гонінь. Директорія сподівалася, що демократичні елементи місцевого самоврядування будуть сприяти переходу влади до українського республіканського режиму мирним шляхом. Ще 2 грудня, коли Директорія ще перебувала у Фастові, на місце прийшла телеграма, підписана Головою В. Винниченком. В телеграмі повідомлялося, що 1) влада на місцях переходить до органів місцевого самоврядування і 2) Директорія буде призначати в регіони своїх представників – губернських та повітових комісарів. Місцевим урядам пропонувалося подати списки кандидатур на ці посади. Ця телеграма була надіслана і на адресу органів місцевого самоуправління південних повітів і губерній України. Там, де противники Директорії були слабкі, цей наказ у тій чи іншій формі виконувався.

Національні меншини України, зокрема російська, єврейська та інші, також не наважувалися виступити проти Директорії, за якою стояло багатомільйонне українське селянство. Навіть більшовики на деякий час затаїлися, чекаючи допомоги регулярної Червоної армії.

В історіософському плані Українська революція інколи розглядається як один з важливих етапів формування модерної української нації. Вже сучасники подій робили спробу аналізувати через цю призму і повстання під проводом Директорії. Зокрема, один з лідерів єврейської соціал-демократичної партії “Поалей-Ціон” професор С. Гольдельман, свідок масового національного піднесення, яким супроводжувалося повстання, побачив у ньому процес величезного історичного значення – перетворення українського селянства в націю: “...В масах українського народу відбувається ґрунтовний переворот – маса перетворюється в націю, яка починає пізнавати себе, як щось окреме, що пред’являє право на людське існування, як новопосталий, організм, який визначився серед інших рівних йому і одноразово – від нього чужий”. На вченого і водночас політика цей процес справив настільки глибоке враження, що наступну фразу із свого тексту про повстання в Україні він підкреслив: “Ми є свідками рідкісного історичного явища, як українське трудове селянство в процесі російської революції, ставши класом, зараз внаслідок гетьманщини, німців та українського національного руху стає нацією” [8.-С.11-12; 9.-С.90].

Але оцінка впливу антигетьманського повстання на процес націотворення, яку дав С. Гольдельман, склалася на підставі подій у центральній частині України. Виникає питання: чи

можна поширювати подібні висновки на південноукраїнський регіон? Відповідь на це питання може дати лише конкретний аналіз подій на Півдні.

Південна Україна у планах Директорії посідала особливе місце з огляду на її виняткове економічне і військово-стратегічне значення. Директорія прагнула якнайшвидше ліквідувати гетьманський режим в регіоні і перетворити його у складову частину відновленої Української Народної Республіки. Крім того, вихід до чорноморських портів відкривав перспективу встановлення дружніх контактів із силами Антанти. Зі свого боку Гетьман робив все можливе, щоб зберегти контроль над Півднем і вступити в контакт з командуванням військ Антанти, що тут почали висаджуватися ще в листопаді 1918 р.

Своєрідністю Півдня було те, що крах гетьманського режиму тут, в зоні окупації Австро-Угорщини, почався навіть раніше, ніж у центрі України. Наприкінці жовтня – на початку листопада під впливом революційних подій на батьківщині австро-угорські війська, які і до цього не відзначалися дисциплінованістю, почали стрімко розкладатися. Начальник Одеської міської варти 7 листопада повідомляв у Київ: “У місті до 3-х полків австро-угорської армії. Більша частина австрійців у районі ст. Товарна. У місті австрійці п’яні. Хорвати вбили своїх офіцерів. Деякі австро-угорські офіцери одяглися в цивільний одяг і очікують від’їзду солдатів, в ешелонах не їдуть” [10.-С.402]. Це типовий випадок. Стихийно, без будь-яких наказів, солдати австро-угорської армії почали вантажитися в ешелони і від’їжджати на батьківщину, грабуючи при цьому населення, розбиваючи в’язниці, звільняючи в’язнів і озброюючи їх. У відчаї командуючий австрійськими окупаційними військами в Україні генерал фон-Бельц, штаб якого знаходився в Одесі, покінчив самогубством.

Гетьманський уряд робив спробу відновити в регіоні порядок. Наказом П. Скоропадського від 8 листопада 1918 р. в Катеринославській, Херсонській, Подільській губерніях, Дніпровському, Мелітопольському, Бердянському повітах Таврійської губернії та Одеському і Миколаївському градоначальствах оголошувався військовий стан [11; 12]. Але для реалізації цього наказу власних сил не вистачало. Для підтримання порядку довелося звертатися до німецького командування. Зону розташування австро-угорських військ почали займати німці, яких перекидали на Південь з німецької зони, а також морем, з Константинополя.

Дещо дисциплінованіші німецькі війська стали наводити своїми методами порядок в регіоні, але 9 листопада в результаті революції кайзер Вільгельм II зрікся престолу, а 11 листопада Німеччина підписала договір про перемир’я з Францією. Після цього боездатність німецької армії в Україні різко знизилася, і всі помисли німецьких військових були пов’язані з якнайшвидшим поверненням додому. Значення домінуючого раніше німецького фактора в Україні різко звузилося. Однією з умов Комп’єнського перемир’я 11 листопада 1918 р. було поступове виведення німецьких військ з території країн, які утворились на теренах колишньої Російської імперії. На Україні утворився політичний вакуум.

Які сили претендували на контроль над Півднем?

Нагадаємо, що цей регіон із дореволюційних часів відзначався особливою політичною строкатістю. Крім сил, які мали українську національну орієнтацію і були вкорінені в соціальну структуру регіону, тут були широко представлені політичні течії великоруського спрямування. Нагадаємо, що з дореволюційних часів на Півдні були сильні позиції російських соціалістів – від поміркованих народних соціалістів до радикальних більшовиків і анархістів. Південь був одним з оплотів партії конституційних демократів в Україні. В умовах Гетьманщини тут зосередилися десятки тисяч біженців з центру Росії, у тому числі багато офіцерів російської армії, прихильників білого руху. Вони сприймали Україну як Малоросію, а її Південь як Новоросію і в умовах краху режиму Скоропадського горіли бажанням якнайшвидше встановити тут національну російську владу, яка в їх уяві втілювалася в Добровольчій армії.

Безсумнівно, на кінцевий результат боротьби впливало те, яку політичну силу підтримує населення, а це, не в останню чергу, залежало і від того, як ідентифікувало воно себе в національному відношенні.

Ще до початку повстання на Південь були відряджені емісари українських соціалістичних партій, головним завданням яких була організація республіканського підпілля і збройних антигетьманських загонів. УНС активно шукав тут своїх прибічників серед офіцерства гетьманських частин, дислокованих в регіоні. Зокрема, на Херсонщині над підготовкою повстання активно працювали офіцери В. Кедровський і Н. Григор’єв, які відіграли значну роль в ліквідації гетьманського режиму в губернії [13.-С.37].

Постійні воєнні дії ускладнювали розбудову вертикалі цивільної влади. Директорія активно працювала над зміцненням місцевих органів влади. Саме тому в усіх контрольованих урядом регіонах України зберігався інститут комісарів. Губернським комісарам підпорядковувалися відповідно повітові, волосні та сільські комісари. Всі ці державні чиновники здійснювали свої

повноваження через відповідні комісаріати. Правову основу для діяльності цих органів влади створювали нормативні акти і розпорядження Директорії та Ради Народних Міністрів. В інструкції Міністерства внутрішніх справ від 24 червня 1919 р. за № 778 зазначалося, що “губерніальний комісар є представником адміністраційної влади в губернії...”, на якого покладалися проведення в життя постанов уряду та контроль за їх виконанням нижчими установами, організація місцевої самоохорони, заготівля для армії продовольства та фуражу, створення інституту інструкторів-інформаторів для роз’яснення політики керівництва УНР” [1.-С.61; 14].

Сільські та волосні комісари затверджувалися на посаді після обрання їх на волосному чи сільському сході. Це були, як правило, особи, які займали ці посади раніше, до більшовицької окупації. Повітові комісари затверджувалися Міністерством внутрішніх справ з подання губерніального комісара. Коло їх повноважень було подібне до повноважень губерніального комісара, але обмежувалося рамками відповідних адміністративних одиниць [1.-С.61; 15].

Разом з утворенням місцевих державних органів влади було збережене і самоврядування. Органи самоврядування репрезентувались міськими управами та управами у містечках, селах. Ці органи виконували дорадчі функції і, як правило, не вирішували якихось важливих питань. Інструкцією №778 МВС було запропоновано “для об’єднання діяльності органів і доцільного використання місцевих сил... утворювати при Повітових Народних Управах колегії із представників Повітового Комісаріату і повітових управ Народної (Земської), Земельної та продовольчої” [1.-С.61-62; 14].

Однак постійні воєнні дії не тільки змінювали кордони УНР, але й породжували проблему дефіциту кваліфікованих кадрів середньої та нижньої ланок державних чиновників.

Зазначимо, що сценарій встановлення влади Директорії в різних районах Півдня виявився неоднаковим. Зокрема, досить істотно відрізнялися події в правобережних і лівобережних районах Півдня.

Почнемо з подій в *Південноукраїнському Правобережжі*, яке охоплювало частину Катеринославської губернії з губерньською столицею і всю Херсонську губернію з Одесою, Миколаєвом і Херсоном. Тут етносоціальна база Директорії була достатньо широкою, і в деяких місцях влада до Директорії переходила мирним шляхом. Але переважав все-таки напіввійськовий чи військовий сценарій її встановлення. Для цього Директорією були використані значні сили. Вони включали в себе військові частини Гетьмана, що перейшли на бік республіки, і новосформовані в ході повстання з’єднання.

Для ілюстрації процесу формування цих сил розглянемо події в *Єлисаветграді*. Як зазначалося на сторінках періодичних видань, тут ще “19 листопада 1918 р. місцевий український курінь при допомозі українського галицького куреня, отримавши відповідні розпорядження Директорії, роззброїв добровольчий офіцерський загін”. Був заарештований повітовий староста Верещагін, а новим комендантом міста став М. Вербицький – отаман українського куреня [16]. Як бачимо, встановлення республіканського режиму в Єлисаветграді було результатом поєднання місцевої ініціативи (український курінь з місцевих добровольців) і переходу на бік Директорії галичан, що дислокувалися тут.

На особливу увагу заслуговують події у *Катеринославі*, який був центром величезної губернії і одним з найбільших промислових міст України. В умовах глибокої кризи, в якій опинився гетьманський уряд восени 1918 р., ситуація в місті загострилася. Почалася швидка самоорганізація українських республіканських сил. Філія Українського Національного Союзу розпочала свою роботу наприкінці вересня 1918 р. [17]. До Катеринославського відділу УНС увійшли такі партії і організації, як УСДРП, УПСФ, УПХД, селянська спілка, українська партія народних соціалістів, спілка залізничників, спілка поштовиків та українське учительське товариство. На зборах місцевого осередку УНС, що відбулися 18 жовтня 1918 р. в приміщенні українського клубу, було прийняте рішення “вважати Катеринославський відділ УНС остаточно сконструйованим, прийнято без всяких змін статут Київського національного союзу”. На зборах було обрано також президію організації та чолі з І. Трубою. Заступником голови був призначений В. Строменко [18].

Конкурентами у боротьбі за владу у місті були більшовики. Вже на початку листопада вони почали підготовку повстання з метою захоплення влади. Більшовики зайняли залізницю біля Брянського заводу й стали загрожувати Катеринославу. 9 листопада 1918 р. розпочався страйк робітників друкарень, які протестували проти закриття газети “Діло”. 10 листопада у місті розпочався загальний страйк протесту – страйкували робітники великих підприємств. Припинили роботу майже всі заводи. Зупинилися електростанція, водопровід, трамвай. 13 листопада після переговорів страйкарів з представниками німецького командування м. Катеринослава була випущена відозва до робітників про припинення страйку [19].

Гетьманські збройні сили міста, представлені VIII корпусом (він складався переважно з офіцерських кадрів) зайняли незрозумілу позицію, ухиляючись від активного опору більшовикам. В цих умовах за сприяння філії УНС в Катеринославі почали формуватися загони української національної армії. Зокрема, в місті було організовано Український республіканський кіш, який очолив М. Горобець. Намагаючись забезпечити його успішну протидію офіцерському корпусу, австрійському гарнізону та загонам Червоної гвардії, представники українських національних сил міста вирішили звернутися за допомогою до столиці України. З цією метою до Києва було відряджено І. Мазепу та І. Трубу. На жаль, ця місія виявилася безрезультатною: військової допомоги Катеринославу Директорія не надала, обмежившись тим, що доручила очолити Штаб українських республіканських військ Катеринославщини двом старшинам – В. Савченку та отаману Гулому-Гуленку. М. Горобець став їх помічником [20.-С.61-62].

Тоді ж з ініціативи колишнього офіцера російської армії Божка почав формуватися загін під назвою “Запорізька Січ”, що включав піхотний, артилерійський і кінний курені та кулеметну сотню [21.-С.10; 13.-С.38]. Остаточо “Запорізька Січ” Божка сформується пізніше, після відходу українських військ з Катеринослава. “Це був національний романтик. Він мріяв про відновлення Запорізької Січі і в цьому напрямку проводив пропаганду серед козацтва” [20.-С.62], – так писав про нього І. Мазепа.

Саме об’єднані сили республіканців і запорожців, роззброївши гетьманську варту, 18 листопада зайняли катеринославський міський вокзал.

Про встановлення влади Директорії в Катеринославі згадував кадет Г. Ігренєв: “У Катеринославі петлюрівці увійшли цілком мирно. Вони зайняли нижню частину міста біля вокзалу... У верхній частині продовжував зберігатися гетьманський режим, який захищав 8-й офіцерський корпус. Австрійські війська були абсолютно байдужі. Такий стан зберігався цілий тиждень і тривав навіть після того, як місто було взяте Петлюрою і проголошено владу Української Директорії. Петлюрівці проявляли благодущність. Вдягнені в опереточні жупани, вони співали національні пісні, красиво гарцювали на своїх конях, стріляли в повітря, проявляли велику схильність до спиртових напоїв, проте нікого не чіпали. Здавалося, що все закінчиться мирно” [22.-С.188].

У місті розпочалася діяльність по розбудові нової влади. 20 листопада 1918 р. приступила до виконання своїх обов’язків демократична міська дума [19]. 22 листопада 1918 р. в Катеринославі повітову земську управу з’явилися члени катеринославського осередку УНС Кондратенко та Дубовий і повідомили присутніх про відновлення демократичного губерньського та повітового земств [23]. 3 грудня 1918 р. на спільному засіданні Катеринославської міської думи та губерньської земської управи демократичного складу виконуючим обов’язки губерньського комісара було обрано А. Ященка. Губерньський комісар діяв рішуче. Він видав розпорядження про закриття більшовицької газети “Звезда”. Було також заявлено про відновлення в губернії всіх демократичних міських і земських самоврядувань і волосних земств. Усі повітові старости, призначені Гетьманом, звільнялися з посад. Їх обов’язки покладалися на голів демократичних земських управ.

Але спокій у край не прийшов. У Катеринославі продовжували співіснувати декілька ворожих між собою сил. Під контролем більшовиків перебували робітничі райони, центральну частину міста поділили між собою Республіканський кіш та окупаційні війська, а нагірну частину контролював VIII гетьманський корпус [24]. Зрозуміло, що таке “багатовладдя” довго тривати не могло. Спочатку в боротьбу вступили війська Директорії і гетьманські частини. Поки між ними тривали бої, катеринославські більшовики дотримувалися нейтралітету. Це надало можливість українському командуванню звільнити місто від офіцерів VIII гетьманського корпусу, які частково вирушили на Дон до російської армії генерала Краснова, а частково перейшли на бік Директорії [20.-С.63]. Потім настала черга австрійців. Після цього місцевий австрійський гарнізон було роззброєно і виведено з міста. Але залишалися більшовики. Губерньський комісар А. Ященко скликав нараду за участю всіх політичних партій, що мали збройні загони в місті, для узгодження боротьби з більшовиками.

Нова влада негайно взялася за нормалізацію ситуації в краї, ліквідацію мародерства і бандитизму, який інколи прикривався петлюрівськими мундирами. Це було загальноукраїнське явище, на яке звернуло увагу командування армії УНР. Начальник штабу Армії УНР отаман Отецький розіслав на місця наказ, який було продубльовано А. Ященком і розіслано в повіти. В наказі, серед іншого, зазначалося: “Провокатори, злодії та грабіжники користуються тим, що населення не скрізь добре це знає, і заявляються на села, називають себе розвідкою армії УНР, “петлюрівцями” і т.п. та грабують населення, чинять незаконні реквізиції. Приписую негайно оповістити нарочним всі села вашої околиці, що армія УНР нічого ні в кого не реквізує... Від усяких людей, невідомих на місцях, вимагати відповідних документів, і коли їх нема, то заарештовувати й оддавати під військовий суд” [25.-Ф.Р.3186.-Оп.2.-Спр.4.-Арк.69].

Однак вже 12 грудня 1918 р. А. Яценко склав свої повноваження виконуючого обов'язки губернського комісара і передав їх Д. Кондратенку, якого було призначено губернським комісаром [26.-С.138].

Зміна влади в *Олександрівську* відбулася за сценарієм, схожий на катеринославський.

15 листопада у місті розпочався страйк робітників, які протестували проти гетьманської влади і вимагали організації нової, демократичної влади. На зборах робітників, які перебували під впливом російських соціал-демократів (меншовиків), була винесена резолюція “За Єдину Демократичну Федеративну Росію”. Робітники після триденного страйку приступили до роботи.

Події тих днів докладно описані у рапорті старшого осавула штабу 16-ї дивізії значкового Каратинського начальника штабу VIII Катеринославського корпусу від 30 листопада. У документі зазначається, що “існуюча у м. Олександрівську варта і сотня кримських татар прямих своїх обов'язків не виконувала, а займалась тільки грабунками. Часті скарги населення Олександрівська начальнику гарнізону на варту викликали необхідність перевірки служби варті... В результаті з'ясувалося, що жодний з вартових не був на своєму посту” [10.-С.413; 27.-Ф.1077.-Оп.1.-Спр.34.-Арк.41-41зв.]. Це стало приводом роззброєння варті офіцерською сотнею 47-го полку. Як зазначає автор рапорту, “робітники та населення були вдячні за роззброєння варті”. За даними Каратинського, 18 листопада в місті утворився революційний комітет. Представники цього комітету 19 листопада 1918 р. повідомили повітового старосту та начальника повітової варті про звільнення їх із займаних посад. 19 листопада було сформовано місцевий відділ УНС –Українську Револуційну Раду. 20 листопада полковник Литовченко за підтримки вільних козаків оголосив командирі дивізії і начальнику дивізіонного штабу, що він обраний вождем революційних військ м. Олександрівська, й запропонував мирним шляхом без кровопролиття здати зброю. Він також запропонував всім бажаючим записатися до складу вільних козаків. Були захоплені склади 47-го полку, артилерії та штабу дивізії. Начальник дивізії спробував виправити ситуацію і звернувся до німецьких військ, розквартированих у місті. Однак ці спроби ні до чого не привели. 21 листопада начальник революційних військ видав наказ по гарнізону міста Олександрівська, в якому зазначалося, що 47 Олександрівський полк, штаб дивізії та управління артилерійською бригадою слід вважати розформованими” [10.-С.414; 27.-Ф.1077.-Оп.1.-Спр.34.-Арк.41-41зв.].

Г. Гордієнко подає іншу версію подій. Як він зазначає у своїх споминах, “власне переворот (антигетьманський – Г.Т.) у нашому місті був виконаний силами нашої вчительської семінарії... Семінаристи арештували міського й повітового старост, потримали їх якийсь час під арештом в готелі “Континенталь” на Базарній вулиці... Мої семінаристи роззброїли й Державну Варту. Ціла ця акція відбулася дуже легко, бо фактично нікому не хотілося змагатися за гетьманську владу. ...Коли семінаристи увійшли в клас, де на підлозі спали козаки, голосно розбудили їх і показали російську гранату, то ніякого супротиву ніхто вже й не робив. Нікого з вартових не арештували, а всіх бажаючих прийняли в свої лави революційного війська. В місті збройною силою були вільні козаки й семінаристи, які формально стали козаками 47-го пішого Хортицького полку” [28.-С.159].

У 20-х числах листопада 1918 р. до м. Олександрівська підійшли війська, підлеглі Директорії. Це були частини Катеринославського республіканського коша під командуванням М. Горобця. Командувати Олександрівським гарнізоном було призначено сотника М. Гладніва. Він як Олександрівський повітовий комендант отримав у розпорядження кінну сотню, кулеметну команду та Перший Хортицький курінь. Повітова варта була роззброєна. Г. Гордієнко, який в цей час мешкав в Олександрівську, так описав реакцію населення на переворот: “Все населення в місті, незалежно від національної приналежності, переворот проти гетьманської влади прийняло з великою радістю” [28.-С.160].

Наказом головнокомандуючого С. Петлюри на території краю було оголошено мобілізацію. Кожна волость мала протягом двох діб надіслати до Катеринослава по 50 чоловік віком від 20 до 35 років, бажано з власною зброєю, одягом та харчами. Бажаючих вступити до війська виявилось більше ніж очікували. Від свідка подій: “...Покликали молодих хлопців до війська. Покликали! Хлопці прибули і по совісті прибули! І так багато прибуло, що влада не могла дати з ними ради. Були вже морози. Новобранці, як і звичайно, були розміщені по приватних хатах. Удень вони ходили до військового начальника, а там не знали, що робити з такою великою кількістю новобранців. Попросту кажучи, не мали для них ані навареного борщу, ані напеченого хліба! І новобранці поволі роз'їздилися по своїх селах” [28.-С.160].

Почалося реформування місцевої адміністрації. Місцевий відділ УНС – Українська Револуційна Рада 20 листопада 1918 р. відновив діяльність міської думи. Дума зібралась у складі, обраному за часів Тимчасового уряду на підставі того, що її повноваження були чинними до 1 січня 1919 р. Міським головою став М. Попов. 26 листопада на надзвичайному засіданні думи, у

відповідності до пропозиції УНС, було прийняте рішення про обрання повітового комісара. Комісаром УНР в Олександрівському повіті став гласний думи О. Лазаренко.

В Олександрівську земство розгорнуло роботу по створенню дружин самооборони. Воно проголосило негайну ліквідацію рад, вимагало від місцевих волосних управ “всіма засобами” припинити діяльність “грабіжницьких шайок”, які тероризували населення.

Дещо пізніше під контроль Директорії попали південно-східні приморські райони з головними портами України – **Одесою, Миколаєвом і Херсоном**. Сили, спрямовані Директорією на південний схід України, які пізніше склали так званий Чорноморський фронт під командуванням генерала О. Грекова, були представлені 1-м Одеським корпусом – полком Філатьєва (5 тис. багнетів, 24 гармати), Фастівським полком (3,5 тис. багнетів); групою Григор’єва у складі 6-ї Січової дивізії полковника Веронбицького, 1 і 2 Єлисаветградськими полками та бронепоездом [29.-С.68]. Війська одержали від Директорії наказ “негайно приступити до виконання своїх обов’язків і звільнити Херсонщину від гетьманців” [27.-Ф.1077.-Оп.1.-Спр.43.-Арк.41; 30.-С.128]. Вони наступали в двох напрямках – одна група була спрямована на Одесу, друга – на Миколаїв і Херсон.

Для успіху Директорії вкрай важливим було нейтралізувати німецькі окупаційні війська. Це питання вирішувалося на загальноукраїнському рівні. Вже 14 листопада Рада солдатських депутатів київського гарнізону прийняла рішення про невтручання в політичну боротьбу в Україні. Але на Півдні цим справа не закінчувалася. Наприкінці листопада – на початку грудня 1918 р. в портових містах України стали висаджуватися війська Антанти. Перед Директорією стояло питання заручитися їх підтримкою чи хоча б нейтралітетом.

Українські організації Одеси різко активізувалися, залучаючи до своїх лав нових членів і готуючись до рішучих дій: “В українські міські організації прибували таємні гінці. Так само і відомі українські діячі зникали кудись, на деякий час за межі міста. Велася підготовча підпільна робота. Одеса не могла залишатися осторонь дій, що розгорталися на Україні” [31.-С.176]. Серед військовослужбовців гетьманських частин, дислокованих в Одесі, посилювалися настрої на користь Директорії. У місті наростала політична напруга. Особливо схвилювали населення міста події в Українському клубі 23 листопада 1918 р. Ввечері цього дня до клубу увірвалися поліцейські під командуванням офіцера з метою обшуку. Українці, які перебували в цей час у клубі, були оголошені арештованими. На знак протесту вони заспівали “Ще не вмерла Україна”. Російський офіцер, що керував обшуком, іронічно запропонував присутнім заспівати “Боже царя храни”. Це було сприйнято як нахабний виклик. Хтось зателефонував до штабу III-го Українського корпусу і викликав звідти національно налаштовану сотню. Вона швидко з’явилася і роззброїла поліцейських. В цей час хтось вистрілив, в результаті чого був убитий один з арештованих українців.

Після цих подій у місті стали чекати збройного виступу українців – прибічників Директорії. Але виступ не відбувся. Співвідношення сил було не на користь української меншини Одеси [31.-С.176-177].

Під Одесою війська Директорії, що наступали з Півночі, були на початку грудня. 11 грудня вони взяли під контроль станцію Одеса-Головна, а 12 грудня вступили в місто [30.-С.128]. Напередодні цієї події відбулися переговори делегації міського самоуправління у складі Лібермана, Солостіяківського та Штерна з представниками Директорії – полковником Філатьєвим та Луценком. Метою переговорів було не допустити кровопролиття при переході влади до рук представників Директорії. Між командуванням 3-го гетьманського корпусу, розквартированого в Одесі, та військ Директорії було підписано угоду про здачу міста без бою. В документі також зазначалося, що військові, які визнають владу Директорії, можуть поповнити лави її армії, а ті, хто не визнає, – повинні залишити територію України без зброї або лишитися у місті як приватні особи [32]. На бік Директорії без бою перейшов дислокований у Тирасполі 13-й піхотний полк.

Зайнявши Одесу, командування військ УНР провело перереєстрацію особового складу Одеського гарнізону, звільняючи офіцерів-гетьманців. Так, місце командира 3-го корпусу замість генерала Біскупського, зайняв Філатьєв, комендантом міста було призначено отамана Горбова, а його помічниками – полковника Удовиченка та сотника Янова [30.-С.128].

Таким чином, навіть у такому русифікованому місті, як Одеса, не виявилось достатніх сил, які б перешкодили встановленню тут українського республіканського режиму. Домінував український політичний чинник. Численні добровольці, офіцери, організовані в регулярні дружини, зі зброєю в руках, яка дісталася їм від австрійців і німців, були деморалізовані і не могли організувати опору військам Директорії. Частина з них сховалася в місті, інші скупчилися в припортових кварталах в надії евакуюватися морем в Новоросійськ.

Але в Одесі українські війська виявили не лише загони Добровольчої армії, але й невелику команду французьких моряків і поляків, які охороняли резиденцію французького консула Еміля Енно, що прибув сюди наприкінці листопада. В порту стояло декілька французьких військових кораблів

і чекали на прибуття нових. Визнавши угоду про здачу Одеси українським військам, Енно разом з тим заявив, що порт, Миколаївський бульвар та деякі квартали центральних вулиць оголошуються “французькою зоною”, куди не повинні вступати українські війська. Були видані відповідні накази французького командування [32; 33]. “Французька зона” Одеси стала своєрідною нейтральною територією, де під захистом французів перебували білогвардійські загони. Не дивлячись на всі спроби, вони так і не покинули Одесу. В той же час інша частина міста контролювалася військами Директорії. Таким чином, у місті утворилася анекдотична ситуація, коли міські вулиці були перегороджені мотузковим кордоном, уздовж якого ходили вартові. Щоб перейти з однієї зони в іншу, необхідно було мати спеціальну перепустку.

Це була ненормальна ситуація, яка непокоїла українське командування. 16 грудня 1918 р. в Одесі відбулося засідання представників українських військ та адміністрації, де лунали гасла ліквідувати французьку зону та відправити з міста російські офіцерські загони. Щодо військ Антанти, то їх було запропоновано вважати “своїми гостями”. 17 грудня губернський комісар Одеси Луценко подав до одеської міської думи письмову заяву, в якій говорилося, що “коли дума хоче уникнути пролиття крові, то вона повинна просити союзників не висаджуватися в Одесі. В іншому випадку, якщо десант буде висаджений, Директорія зустріне його вогнем” [34]. Однак заява залишилась без відповіді. Дума відмовилась взяти на себе посередництво. Делегація від українських військово-адміністративних кіл Одеси, яка відвідала французьких представників, не отримала навіть відповіді на свої вимоги.

У відповідь Директорія стала зміцнювати свої війська на Півдні. 17 грудня вона призначила генерала О. Грекова командиром усіх військ УНР на Херсонщині, Катеринославщині і Таврії. Центром для нього мала бути Одеса [35.-С.58]. В той же час штаб республіканських військ в Одесі отримав телеграму з Києва, в якій від імені уряду українським військовим заборонялося вступати в бій і пропонувалося виконати всі вимоги союзників.

У цей час ситуація в Одесі радикально змінилася. 17 грудня 1918 р. на чотирьох великих транспортах під захистом військових кораблів у місті висадився союзний десант під командуванням генерала Боріуса. Загальна кількість першої групи десантників становила 5000 багнетів. Боріус видав декларацію, в якій зазначалося, що він бере Одесу “під свою високу охорону”. Склалася складна і заплутана воєнно-політична ситуація. Найбільшою воєнною силою були війська УНР. Українські війська в Одесі нараховували близько 10 тисяч чоловік і ще стільки ж було розташовано в районі Бірзули – Ананьєва – Вознесенська. Частини Добровольчої армії в Одесі були деморалізовані і вантажилися на пароплави, щоб покинути Одесу морем. Але з наближенням французького десанту плани французького командування щодо денікінців змінилися. Тепер їм відводилася роль авангарду в боротьбі за Одесу [31.-С.202-203].

Саме за згоди Е. Енно російський генерал О. Гришин-Алмазов прийняв на себе командування місцевими частинами Добровольчої армії [36.-С.84]. Гришин-Алмазов зміг переконати генерала Боріуса, який планував урочисто, з музикою вступити в місто, у тому, що потрібно негайно очистити Одесу від “петлюрівських банд”. Боріус погодився, і французи фактично санкціонували жорстокі бої між військами Директорії і Добровольчої армії. 18 грудня російські офіцерські загони перейшли в наступ з району “французької зони” проти українських військ. Бої тривали доти, доки українська сторона не звернулася з пропозицією розпочати переговори. Французьке командування заявило, що українські війська без зброї повинні залишити Одесу. Тобто, мова йшла не про перемир'я, а про капітуляцію. В ніч з 18 на 19 грудня республіканські війська залишили місто, і французькі війська без жодного пострілу увійшли у Одесу. Генерал Боріус призначив О. Гришина-Алмазова військовим губернатором Одеси, що в свою чергу було затверджено генералом Денікіним. З'ясувалося, що французьке командування відкрито стало на бік великоруської контрреволюції. У його документах, адресованих жителям Одеси і регіону, з'явилося характерне: “Жители Южной России!” [31.-С.211]. Одеса перетворилась в центр антиукраїнських інтриг.

Штаб українських військ перейшов на станцію Вигода, а військові частини Директорії зайняли позиції в районі станції Дачна. У результаті 9 тисяч бійців УНР з 26 гарматами утворили Південний (Чорноморський) фронт під Одесою (командуючий О. Греків). Генералу Греківу вдалося підпорядкувати на деякий час військовій дисципліні навіть таких потенційних бунтівників, як Григор'єв. Активних бойових дій в цей час не велося, і Одеса була остаточно втрачена для Української Народної Республіки [30.-С.129]. Однак головною причиною цієї втрати був зовнішній фактор. Населення Одеси та її околиць було готове прийняти владу УНР, але на перешкоді стала Антанта.

Група військ Директорії, що діяла в правобережному секторі Півдня України, була представлена “Республіканськими військами східної Херсонщини” на чолі з отаманом М. Григор'євим. Перебуваючи на гетьманській службі, Григор'єв встановив контакти з УНС і

розгорнув агітаційну роботу в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії. Агітація, в якій поєднувалися національні і соціальні мотиви, виявилася успішною. Під його керівництвом на початку грудня 1918 р. діяло 117 партизанських загонів і груп. Загальна кількість повстанців “отамана Херсонщини і Таврії” Григор’єва наближалася до 6 тис. чол. [13.-С.38; 37.-С.125]. Взявши під контроль сільські райони, Григор’єв розпочав на початку грудня наступ з півночі на м. Миколаїв.

Ситуація в місті була складною. Ще на початку жовтня тут почала формуватися офіцерська самоохорона – майбутній миколаївський загін Добровольчої армії. Її завдання комендант міста сформулював на зборах у міській думі: “Уряд утворює національну гвардію, але події йдуть надто швидко, й поки немає гвардії, треба утворити самоохорону, для цього використаємо кадри українських частин (малося на увазі гетьманські. – Г.Т.) і поповнимо охочими. ...Кошти на організацію будуть великі... На випадок відходу німецького війська їх викличуть до касарень і вони охоронятимуть місто... Служба триватиме до приходу іншої сили, яка може підтримати порядок” (напевне, маються на увазі союзники. – Г.Т.) [38.-С.35].

На початку листопада, коли Південь стояв на грані масового антигетьманського повстання, ситуація в місті ускладнилася. Мешканців найбільше лякала перспектива захоплення міста більшовиками. Ходили чутки, що “на випадок захоплення міста хоча б на один день вони насамперед виріжуть увесь склад ценової думи, потім всіх офіцерів, а потім вже всіх мешканців одеської та московської частини до Садової вулиці включно, не милуючи навіть жінок та дітей; мешканців Слободки не займатимуть, бо вони – їхні однодумці й пролетарі” [39].

У цей час місто чекало на появу військ союзників. Міський отаман зібрав нараду за участю представників влади, міського управління та професійних організацій, на якій обговорювалося питання підготовки міста до прибуття військ Антанти. З цього приводу було випущено звернення до населення, де зазначалося, що “священний обов’язок кожного громадянина зробити все можливе для найкращого розміщення в місті гостей, не ускладнюючи в той же час перебування представників германської армії” [40].

Згадка про німецькі війська була не випадковою – німці рвалися на Батьківщину, але у зв’язку з наступом військ УНР союзне командування затримало їх евакуацію, плануючи використати для боротьби з Директорією.

5 грудня 1918 р. у Миколаїв з Одеси прибуло два англійські і один французький контр-міноносці. Зустрічало союзників керівництво міста у складі начальника гарнізону гетьманського генерала Богаєвського, представників міського самоврядування, працівників порту. Був присутній також міський отаман де-Бонді [41].

9 грудня 1918 р. миколаївська дума відрядила до французького представника Енно в Одесу делегацію, що мала з’ясувати з ним питання про подальшу долю думи [38.-С.37]. У цей час до Миколаєва наближалися війська Директорії. 10 грудня 1918 р. місто залишили представники гетьманської влади. Припинила свою роботу і міська дума [42]. 11 грудня була укладена угода між Григор’євим та командуванням німецьких військ у м. Миколаєві. В угоді за підписами отамана Григор’єва, генерал-майора фон Гільгаузена та представника Ради солдатських депутатів прапорщика Альбрехта викладалися умови вступу військ Директорії до Миколаєва:

“1) передача міських установ та заміна урядових осіб новим урядом повинна відбутися в повному порядку без кровопролиття. Урядових осіб, представників старого уряду ніхто не повинен переслідувати. Те ж саме стосується і офіцерів та солдат гетьманської армії, якщо вони не перейдуть до армії нового уряду, вони будуть лише обеззброєні;

2) начальник петлюрівського війська... гарантує порядок в громадських місцях, магазинах тощо та недоторканність приватної власності. Охоронятимуться установи, як і досі, німецькою окупаційною армією;

3) отаман зобов’язується придушувати всякі більшовицькі виступи в межах Херсонської губернії остільки, оскільки вистачить в нього сили;

4) отаман Григор’єв зобов’язується сприяти відправці німецького війська на Батьківщину...;

5) щоб попередити нічну паніку під час входу петлюрівського війська до міста, війська входитиме не раніш як о 7 ранку 12 грудня 1918 р. Німецькі війська не заважатимуть просуванню петлюрівських військ;

6) англійський десант морських частин, що ...несе вартову і поліцейську службу, вважається, як і німецькі частини, за орган підтримання громадської безпеки, а тому слід уникати будь-яких непорозумінь з цими частинами” [43].

Як і домовилися, вранці 12 грудня 1918 р. війська Директорії вступили в місто. Частини Добровольчої армії встигли евакуюватися з міста на пароплаві “Румянцев” [32]. 17-й Олександрійський піхотний полк, що формувався в м. Миколаєві ще за часів Гетьманату, перейшов

на бік республіканських військ Директорії. Наприкінці грудня 1918 р. з Олександрії та Єлисаветграда додатково прибуло 2 тисячі солдатів УНР із 42 офіцерами [30.-С.129;44].

У місті почалася розбудова нової влади. Відновлювалися посади комісарів, що існували за часів Центральної Ради. Комісаром м. Миколаєва було призначено С. Юріцина, а начальником залоги став полковник Самосієв [38.-С.43]. Проводилася робота з відновлення демократичної думи [32].

Наприкінці грудня у м. Миколаєві стався конфлікт між республіканськими військами та німецьким командуванням. У відповідь на вимоги Григор'єва до німців залишити Миколаїв німецькі війська оточили та обеззброїли 17-й Олександрійський полк, а штаб Григор'єва був змушений перебратися до Снігурівки [30.-С.130].

Без опору владу Директорії визнали в м. Херсоні. 13 грудня була укладена угода між штабом отамана Григор'єва та представниками військової та адміністративної влади Херсона. В угоді наголошувалося, що розташований у місті 16-й Єлисаветградський полк продовжує формування “із елементу, відданого УНР”, а всі російські добровольчі частини повинні негайно залишити Херсон. Гарнізон міста очолив призначений Директорією М. Кедровський. 16 грудня із Вознесенська через Миколаїв у Херсон прибув ешелон республіканських військ – кавалерія та піхота. А 21 грудня 1918 р. російські офіцерські дружини по охороні порядку в місті були оточені та роззброєні військами Директорії. Але вже в січні 1919 р. під тиском вимог Антанти та виходу Добровольчої армії у район Олешки – Каховка – Берислав війська Директорії залишили Херсон [30.-С.130].

Взагалі під контролем Антанти на Півдні України опинилася порівняно невелика територія. Наприкінці січня французами було захоплено на південно-західній залізниці всі станції до Роздільної, на Бахмацькій лінії – до станції Колосівка. На початку лютого французька лінія розширилася до найбільших меж. Вона йшла через Бірзулу й Колосівку до Миколаєва й Херсона. Була спроба просунутися на північ Бахмацькою лінією до Вознесенська, але ця спроба закінчилася невдало [45.-С.51].

Повертаючись до питання про мотиви участі населення південноукраїнського регіону в антигетьманському повстанні, зазначимо, що в їх структурі національні вимоги, без сумніву, займали важливе місце. Але вони – і це цілком природно – поєднувалися з соціально-економічними і культурно-освітніми. Коли на початку січня 1919 р. на Півдні йшли вибори делегатів до Трудового Конгресу, громадяни села Мар'ївка (947 дорослих громадян обох статей) Біленській волості Олександрівського повіту дали своєму представнику І.М. Водязі наказ:

“1. Стояти за Федеративну демократичну Українську Народну Республіку, причому, до виборів до Всеросійських Установчих Зборів – стояти за самостійне Правління України.

2. Стояти за передачу землі згідно з IV Універсалом Центральної Ради.

3. За введення обов'язкової і безплатної державної освіти” [25.-Ф.Р.95.-Ф.1.-Спр.6.-Арк.1].

У цьому наказі відчувається вплив політичного досвіду, який селянство набуло в умовах Центральної Ради. Напевне, воно оцінювало режим Директорії як продовження Центральної Ради, хоча керівники відродженої УНР прагнули переконати населення, що воно наслідують кращі риси Ради і відкидають її помилки.

Таким чином, населення правобережної частини Півдня, не виключаючи Катеринослав, Олександрівськ і великі чорноморські портові міста, наприкінці 1918 р. визнало владу Директорії. Більша частина його робила це зі щирих почуттів, вважаючи цю владу своєю, здатною задовольнити національні і соціальні потреби жителів регіону, інші змушені були визнати Директорію, враховуючи домінуючі настрої. Білогвардійські частини, сформовані в останній період існування Гетьманщини в цьому регіоні, без зовнішньої допомоги не мали жодних шансів закріпитися в регіоні.

На *лівобережній частині Півдня* України (лівобережні повіти Катеринославської губернії, Таврія і Донбас) розстановка політичних сил була складнішою, ніж на Правобережжі. Директорії не вдалося тут взяти під свій контроль масове антигетьманське селянське повстання. Територія *Донбасу, Криму, Мелітопольського та Бердянського повітів* після початку повстання опинилася під загрозою окупації Добровольчої армії.

Східний Донбас німецькі війська стали залишати ще до революції в Німеччині. Деякі німецькі частини були передислоковані з району Кантемирівка – Ровеньки на Західний фронт ще на початку вересня 1918 р. З Ростова і Таганрога німців стали виводити в кінці жовтня 1918 р. Їх перекинули в район південних портових міст для заміни австро-угорських військ, що перебували в цей час у стані повної деморалізації. Не маючи можливості утримати басейн власними силами, Гетьман звернувся до білокозаків.

Після революції в Німеччині евакуація окупаційних військ стала масовою. Нечисленні загони гетьманських військ також виявилися неспроможними утримати під своїм контролем територію. Їх місце почали займати донські козаки і офіцерські загони, які діяли в контакті із залишками гетьманських сил. 16 листопада міністр закордонних справ Української Держави Т. Афанасьєв

надіслав Денікіну телеграму, в якій заявив, що “українські сили у порозумінні з Доном і паралельно з Добровольчою армією направляються на боротьбу з більшовиками і відновлення єдності Росії” [46.-С.49].

Перспектива заміни гетьманського режиму не менш консервативним білогвардійським не влаштувала більшість населення Донбасу. Але скористатися з цього Директорія не змогла. На перебіг подій тут вирішальний вплив справили денікінські, махновські, а пізніше і радянські війська.

Вже в листопаді – грудні 1918 р. між білогвардійцями та гетьманцями, з одного боку, і повстанськими загонами різноманітної політичної орієнтації, з іншого, розгорнулася запекла боротьба за контроль над регіоном. Ця боротьба проходила з перемінним успіхом. На кінець грудня в район Юзівки з Північного Кавказу, де дислокувалася Добровольча армія Денікіна, прибула дивізія під командуванням генерала В. Май-Маєвського. 20 грудня штаб Донецької групи військ розташувався в Микитівці, а згодом – у Юзівці [47.-С.158]. Це ще більше загострило боротьбу за контроль над басейном.

У листопаді 1918 р. австро-угорські війська залишили Мелітопольський і Бердянський повіти. Ініціативу зразу ж спробували перехопити білогвардійці. Вони намагалися не допустити сюди війська Директорії, більшовиків та придушити махновський повстанський рух, який поширився на територію повітів.

Незважаючи на досить сильні позиції махновців у регіоні, головним противником білогвардійців в той час вважали все-таки Директорію. 22 листопада А. Десницький, призначений білогвардійським командуванням Головноначальником Таврії, виступив з відозвою до населення краю, закликаючи його виступати проти Директорії. Відозва завершувалася закликом підтримати Добрармію “до приходу союзницьких військ” (тобто Антанти) та розв’язати питання про владу на Україні на українсько-російській мирній конференції. Йшлося не про створення Української держави, а про відновлення “єдиної Росії”. 29 листопада 1918 р. в Мелітополь увійшли частини Добровольчої армії Денікіна, що просувалася у московському напрямку. При цьому гетьманська адміністрація, яка помітно русифікувалася, тут продовжувала діяти до середини грудня 1918 р. Білогвардійці використовували її в своїх інтересах.

11 грудня 1918 р. телеграмою командувачем білогвардійських військ було призначено начальника гарнізону Мелітополя і начальника Добровольчих військ у Мелітопольському та Бердянському повітах. Ним став полковник Берікевич. На цей час головним противником білогвардійців стали махновці, що діяли в союзі з більшовиками і ототожнювалися населенням і білогвардійцями з радянською владою. 14 грудня мелітопольський повітовий староста полковник Городиський закликав населення повіту “ніяких більшовицьких розпоряджень та наказів не виконувати і радянської влади не визнавати”. Наголошувалося: “Всі більшовицькі виступи будуть придушені силою зброї, а особи, які агітують і стоять на чолі цих виступів, віддані суду за законами військового часу”. При цьому в боротьбі з махновцями білогвардійці спробували використати ще не розпущені місцеві загони гетьманської державної варти, які інтегрувалися у військову структуру Добровольчої армії. У наказі білогвардійців говорилося: “Вся міська і повітова варта, кінна сотня і пошукові загони зобов’язані залишитися на своїх місцях, виконуючи свої прямі обов’язки, і як військова сила входять до складу Добровольчого Мелітопольського загону” [25.-Ф.2026.-Оп.1.-Спр.4.-Арк.40]. Крім цього, білогвардійці спробували провести мобілізацію молодих людей. Однак ця акція зустріла спротив як серед міських, так і серед сільських мешканців [48.-С.137].

Зайняття Директорією 13 грудня Києва дещо зміцнило її позиції в Північній Таврії. Почали відновлювати роботу місцеві органи самоврядування. 21 грудня в Мелітополі представниками міських і земських органів самоврядування було обрано виконуючого обов’язки губернського комісара в Таврії – колишнього міського голову м. Мелітополя Кутукова. Повітовим комісаром, як і за часів Центральної Ради, став Братцев. Одночасно проголошували скасування державної варти та організація земської міліції. Начальником міліції земська управа призначила колишнього члена правління Мелітопольського союзу споживчих товариств капітана Вітта [25.-Ф.2026.-Оп.1.-Спр.4.-Арк.40; 49.-С.57-58].

Іншим сильним конкурентом Директорії в боротьбі за вплив на населення у цій частині Півдня виявився Махно. Справа у тому, що “батько” орієнтувався на ті ж соціальні верстви, що і Петлюра. Але він виступив першим і саме тому перехопив політичну ініціативу. Вже у вересні-жовтні 1918 р. його загони провели успішні партизанські рейди Олександрівським, Маріупольським, Бердянським і Павлоградським повітами, а в ніч на 16 жовтня махновці чисельністю в 220 бійців з 4 кулеметами захопили на деякий час Гуляйполе. “Так ми ходили по лівобережній Катеринославщині, – згадував начальник штабу Махна В. Білаш. – Було безліч нальотів, боїв, мітингів. В селах, де нам доводилося зупинятися хоча б на декілька годин, проводилися мітинги із закликом до повстання проти Скоропадського, окупантів і їх прибічників, за краще життя, за свободу” [50.-С.39]. Ця робота

принесла свої результати. Селянське антигетьманське повстання на лівобережному Півдні відбувалося під махновським контролем. Про це свідчить багато фактів.

13 листопада з залізничної станції Софієвка доповідали у Катеринослав: “Більшовицькі ватаги Махна чисельністю приблизно 300 чол. насуваються з боку села Заливного на село Лукашеве Олександрівського повіту, яке у 12 верстах залізничного сполучення від Софієвки, куди прибуло близько 200 чоловік біженців, серед них є поранені, ватага на своєму шляху вбиває, спалює. Припускається, що ватага просувається на захід” [10.-С.414; 27.-Ф.1216.-Оп.1.-Спр.43.-Арк.102].

18 листопада катеринославський губернський староста доповідав у Департамент варті: “Загони ватаги Махна в околицях Олександрівського повіту грабують, вбивають. Загін бандитів, сто чоловік, у Василівці Павлоградського повіту мав перестрілку з вартою, вбито 2, поранено 2 вартових. На підступі до Терновки, біля Славгорода, загін вартових у 5 чоловік напав на головні сили Махна до 600 чоловік. Почалася перестрілка, варта без втрат відступила на Синельникове для охорони цього району. Ватаги Махна кожноразно зростають, зайняли Василівку, Мар’ївку, Олексіївку Павлоградського повіту, частина переправилася через Дніпро і загрожує Катеринославу. У Маріуполі, повіті положення серйозне, ватаги бешкетують, варта примушена була покинути більшість своїх пунктів. Старші агенти покинули станцію Волноваха. Скрізь у губернії приймаються заходи по боротьбі з бандитами, але місцевими силами ліквідувати зростаючі ватаги не вбачається можливим, прошу допомогу” [10.-С.415; 51.-Ф.57.-Оп.2.-Спр.250.-Арк.2].

20 листопада Махно захопив с. Жеребець, а наступного дня надовго повернувся в Гуляйполе. Тут було утворено військово-революційний штаб, який передбачав можливу загрозу з боку гетьманських формувань і союзних військ, і тому розподілив район оборони навкруги села на 3 ділянки: Царекостянтинівську, Верхнього і Великого Токмака, Гришинську.

Катеринославська газета “Приднепровський край” 1 грудня 1918 р. повідомила про 10 тис. “добре озброєних і споряджених вояків ватаги Махна”, які відновили в Павлоградському повіті і Гуляйполі радянську владу. За даними генерала Денікіна, наприкінці листопада – на початку грудня 1918 р. “на ростовському і кримському напрямках протягом грудня діяли об’єднані ватаги Махна силою в п’ять – шість тисяч” [52.-С.110].

Радянська історіографія навмисно приховувала роль махновців в утвердженні наприкінці 1918 р. радянської влади на Гуляйпільлі. Відзначалося, що у селі в той час діяв волосний ревком на чолі з місцевим ковалем Л. Коростильовим, який почав ліквідувати відновлену гетьманом приватну власність на землю і реквізувати надлишки хліба у куркулів [53.-С.293]. Насправді ж це “реформування” здійснював військово-революційний штаб Махна, до якого також входив і представник більшовиків.

Перед Махном, як і перед іншими лідерами військово-політичних угруповань, стояло питання про союзників. Як зазначалося вище, Донбас, Крим, Мелітопольський і Бердянський повіти опинилися під контролем білогвардійців. Але це були тили махновців, з якими Добрармія вела жорстоку збройну боротьбу. Махновці цілком могли опинитися між трьома силами – військами УНР, білогвардійцями і червоною армією, що наступала з Півночі.

Враховуючи стратегічну ситуацію і селянський, переважно український склад махновського війська, республіканські власті сподівалися на союз з ним. Але до союзу з махновцями прагнули і більшовики. 27 листопада Махно, в черговий раз зайнявши Гуляйполе, створив коаліційний штаб повстанських загонів, до якого увійшли більшовик, анархіст і лівий есер. На початку грудня між більшовиками і махновцями була укладена угода про створення єдиного фронту проти німців, гетьманців, білогвардійців і петлюрівців. Командування військами було доручено Махну. Передбачалося утвердження в регіоні радянського режиму з анархістським забарвленням.

Добре знаючи антибілогвардійські настрої у махновському середовищі, отаман Республіканського коша армії УНР на Катеринославщині Горобець на початку грудня 1918 р. запропонував Махну угоду про спільні дії проти Добрармії, що наступала на “Махновію” з Дону. Цим самим робилася спроба нейтралізувати вплив на повстанців більшовиків і ліквідувати білогвардійську небезпеку. Махно пішов на переговори і в середині грудня 1918 р. угоду було укладено. Директорія забезпечувала махновців зброєю, боеприпасами і провіантом, а “батько” дозволяв проводити на підконтрольних йому територіях набір селян до армії УНР.

Про цю подію писав у своїх споминах В. Білаш. Згоду на переговори з Горобцем він пояснював так: “Штабом було вирішено виманити у нього (Горобця. – Г.Т.) зброю”. Справді, в результаті переговорів махновці одержали в Катеринославі вагон патронів, піввагона гвинтівок, гранати і вибухівку. Але не встигли махновці вивезти боеприпаси з міста, як прийшла звістка, що Махно зайняв Синельникове, яке було під контролем УНР. Після цього про спільні дії не могло бути і мови. Анархо-комуністична і водночас антиукраїнська орієнтація махновців взяла верх [13.-С.40].

Саме після цієї події в Катеринославі розпочалися активні дії військ Директорії проти більшовиків. Республіканські війська скористалися відходом з міста німецьких частин. 25 грудня більшовицькі загони змушені були відступити на лівий берег Дніпра. Однак 27 грудня вони розпочали контрнаступ, спираючись на підтримку військ Н. Махна, з яким перебували в союзі.

Захопивши м. Катеринослав, махновці і більшовики утворили Губернський військово-революційний комітет, який у наказі № 1 повідомляв, що “влада Рад у місті Катеринославі і губернії відновлюється повною мірою”. Головнокомандуючим радянською революційною робітничо-селянською армією Катеринославського району було призначено Н. Махна, воєнним комісаром – Г. Мартиненка, комендантом Катеринослава – М. Хавського [50.-С.45]. Також були призначені комісари Катеринославської залізниці, пошти і телеграфу, фінансів, продовольства, праці та ін.

Проте надовго закріпитися в місті більшовикам і махновцям не вдалося. В результаті запеклих боїв з більшовиками, в яких брали участь повстанські загони отамана Малашко та Божка, Січові Стрільці під командуванням отамана Самокиша, до яких приєднався повстанський загін отамана Сакви з Верхньодніпровського повіту, 2 січня 1919 р. вдалося знову зайняти Катеринослав й вибити більшовиків та махновців на лівий берег Дніпра [20.-С.64]. При цьому махновці зазнали значних втрат. Наступ військ УНР було зупинено за декілька десятків кілометрів на схід від Олександрівська, де на деякий час встановився петлюрівсько-махновський фронт.

Влада Директорії в Катеринославі була відновлена ще майже на місяць. Проводилася робота по організації управління та підготовці до Трудового Конгресу. Саме в цей час урядом Директорії було призначено на посаду губернского комісара відомого українського художника Ю. Магалецького, який до цього працював повітовим комісаром в Олександрівському повіті.

Повертаючись до питання про вплив антигетьманського повстання на формування національної свідомості населення регіону і утвердження його української ідентичності, зазначимо, що, на відміну від правобережної частини Півдня України, у лівобережній домінували селянські загони, очолювані переважно махновцями. Вони орієнтувалися не на Українську Народну Республіку, а на відновлення радянської влади, у розумінні якої вони, однак, різко розходилися з більшовиками. Досить сильними були тут позиції місцевих більшовиків, які також агітували за радянську владу. Однак, це не означає, що Південь був втрачений для УНР, а українська республіканська ідея не мала тут підґрунтя. Реально оцінюючи обстановку, В. Антонов-Овсієнко зробив висновок, що ці “зародки” радянської влади в Україні “легко можуть бути задушені петлюрівськими бандами”. Домінування українського етнічного середовища в регіоні робило дуже проблематичним довготривалий контроль махновців і місцевих більшовиків над краєм. Рано чи пізно ці території мали підпасти під контроль Директорії.

Вирішальну роль у подальшому розвитку подій в регіоні відіграли радянські війська, які вторглися в межі Української Народної Республіки з РСФРР. Вони діяли у контакті з місцевими більшовиками і анархо-комуністами. Вже 20 листопада 1918 р. Реввійськрада військ Курського напрямку наказала підпільним комуністичним організаціям України мобілізувати всі сили, особливо на Катеринославщині, для “відновлення Радянської влади назустріч нашому руху на південь і захопленню ст. Олександрівськ, Синельникове, Павлоград” [10.-С.414].

Наприкінці січня 1919 р. воєнно-політична ситуація в районі Катеринослава ускладнилася. З одного боку, відступ з Лівобережжя Запорізького корпусу П. Болбачана поставив Катеринослав під безпосередній удар з боку харківської групи більшовицького війська. З іншого боку, перехід отамана Григор'єва на бік більшовиків ослабив оборону Катеринослава з Півдня. В результаті 26 січня 1919 р. радянські війська під командуванням П. Дибенка захопили місто й встановили тут радянську владу.

Окремо слід сказати про Крим. З **Кримського півострова** німецькі війська було виведено в середині листопада. Втративши підтримку окупантів, прони́мецький уряд Сулькевича втратив і владу. Новоутворений проросійський кримський уряд, який складався головним чином з російських кадетів, очолив Соломон Крим, у свій час член І Державної Думи, голова таврійських губернських земських зборів. Уряд С. Крима неодноразово заявляв, що півострів є частиною “єдиної і неділимої” Росії, яка буде відтворена в найближчому майбутньому. В Криму розпочалося формування підрозділів Добровольчої армії. Невдовзі добровольчі генерали стали почувати себе в Криму господарями, цілком незалежними від крайового уряду. Фактично Крим було зайнято військами Добровольчої армії, а в Севастополь з 25 листопада 1918 р. стали прибувати військові кораблі Антанти [36.-С.84; 54.-С.7]. Після цього денікінські генерали стали визнавати лише владу французів. Отже, на територію Кримського півострова влада Директорії поширена не була.

Таким чином, можна стверджувати, що результати політики Директорії на Півдні України мали обмежений характер. Директорія УНР не змогла поширити свою владу навіть на ту територію Півдня України, що перебувала свого часу під контролем Української держави П.Скоропадського. Але слід враховувати, що Директорія діяла у значно складніших умовах. Вона не мала союзників,

хоча вже на початку 1919 р. змушена була вести війну одночасно на декількох фронтах. Головною причиною обмеженості впливу Директорії у південноукраїнському регіоні був зовнішній фактор, представлений, головним чином, російськими білогвардійцями та більшовиками. Коли б не потужний більшовицько-білогвардійський тиск, національний контроль над південноукраїнським регіоном, безсумнівно, було б встановлено.

Джерела та література

1. Яблонський В.М. Від влади п'ятьох до диктатури одного: Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К., 2001.
2. Стахів Є. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1962. – Т. I-VII.
3. Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень, 1920. – Ч. III. (Репринтне відтворення: К., 1990).
4. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. – Б.м., 1921. – Т. III. (Фототипічний передрук для студій: Нью Йорк, 1969).
5. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1962. – Т. I.
6. Правда (Москва). – 1918. – 18 грудня.
7. Яворський М. Революція на Україні в її головних етапах. – Харків, 1923.
8. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали для історії українсько-жидівських відносин в час революції. – Відень, 1921.
9. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1962. – Т. II.
10. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Харків, 2000.
11. Одесский листок. – 1918. – 9 ноября.
12. Трудовая газета (Николаев). – 1918. – 9 ноября.
13. Захарченко П. Селянський рух в Україні у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.). – К., 1997.
14. Трудовий шлях. – 1919. – 18 липня.
15. Новий шлях. – 1919. – 14 червня.
16. Одесский листок. – 1918. – 23 ноября.
17. Наша справа (Катеринослав). – 1918. – 1 жовтня.
18. Наша справа (Катеринослав). – 1918. – 22 жовтня.
19. Наша справа (Катеринослав). – 1918. – 14 листопада.
20. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – Б. м., 1950. – Ч. 1.
21. Середа М. Отаманщина // Літопис Червоної Калини. – 1930. – січень.
22. Игреньев Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918 г. – июнь 1919 р.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930.
23. Приднепровский край (Екатеринослав). – 1918. – 23 (10) ноября.
24. Одесский листок. – 1918. – 8 декабря.
25. Державний архів Запорізької області.
26. Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001.
27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
28. Гордієнко Г. Під щитом Марса (Спогади). – Філадельфія, 1976. – Т. 1.
29. Шкляєв І.М. Розподіл сфер впливу в Одесі: інтервенти, Директорія, Добровольча армія (історико-краєзнавчий аспект) // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11.
30. Пархоменко В.А. Українські військові формування Директорії УНР на Півдні України у грудні 1918 р. // День науки. Актуальні проблеми історії та культури України: Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 55-м роковинам розгрому фашизму та 135-річчю з дня заснування Одеського держуніверситету: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 2000. – Ч. II.
31. Анулов А. Союзный десант на Украине // Летопись революции. – 1923. – № 5.
32. Одесский листок. – 1918. – 12 декабря (29 ноября).
33. Одесский листок. – 1918. – 14 (1) декабря.
34. Одесский листок. – 1919. – 19 декабря.
35. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1962. – Т. V.
36. Комаренко О.Ю. Війська країн Антанти на Півдні України в 1918–1919 рр. (за матеріалами архіву Гуверівського Інституту війни, революції і миру Стенфордського університету США) // Питання нової та новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. – К., 1998. – Вип. 44.
37. Горак В. Повстанець чи бандит // Вітчизна. – 1992. – № 11.
38. Альошин А.П. Останні дні гетьманщини на Миколаївщині // Літопис революції. – 1930. – № 3-4.
39. Южное слово. – 1918. – 10 ноября.
40. Трудовая газета (Николаев). – 1918. – 21 ноября.
41. Южное слово (Николаев). – 1918. – 28 ноября.

42. Одесский листок. – 1918. – 13 ноября.
43. Трудовая газета (Николаев). – 1918. – 12 декабря.
44. Родной край. – 1918. – 22 декабря.
45. Гуковский О. Французька інтервенція на Україні. – Харків, 1929.
46. Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 2.
47. Михненко А. Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст. – К.; Донецьк, 2003.
48. Михайлов Б. Мелитополь. Природа. Археология. История. – Запорожье, 2002.
49. Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914-1939 рр.: Підручник для 10 класу серед. загальноосвіт. школи. – Запоріжжя, 2001.
50. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. – К., 1993.
51. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
52. Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1993. – № 10.
53. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. – К., 1989.
54. Очерк взаимоотношений Вооруженных сил Юга России и Представителей Французского Командования. – Екатеринодар, 1919.

Summary

The author examines the events in the southern region of Ukraine within the period of Directory of the Ukrainian popular republic on the basis of numerous sources. The article emphasizes that the results of the policy of Directory in the south of Ukraine were of limited character. Directory of the Ukrainian popular republic failed to spread its power even on the southern territory of Ukraine, which was controlled by the Ukrainian state headed by P. Skoropadskyi. The main reason of limitation of power of Directory in the southern region of Ukraine was an external factor mainly presented by the Russian White Guards and Bolsheviks.

Я.В. Попенко

ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА ДИРЕКТОРІЇ УНР У БЕЛЬГІЇ ТА НІДЕРЛАНДАХ У 1919–1921 РОКАХ

Одна з головних ознак суверенної держави – наявність власної зовнішньополітичної стратегії розвитку країни. Сучасні орієнтири України в міжнародній політиці можна охарактеризувати як багатовекторні, тобто політика партнерства зі всіма країнами. Звичайно, така міжнародна позиція має як сильні, так і слабкі сторони. До перших можна віднести можливість співпраці в політичній, економічній, культурній, соціальній сферах із будь-якою країною світу. З другого боку, ця позиція досить часто стає перепоною в справі інтеграції України до європейської та світової спільноти. Говорячи про сучасний розвиток української дипломатії, не слід забувати про історичний досвід міжнародної діяльності України, зокрема періоду Директорії УНР, кінця 1918–1921 рр. Того часу саме відсутність чіткої зовнішньополітичної позиції, невизначеність міжнародної політики та позиція нейтралітету, проголошена 27 листопада 1918 р. [1.-С.341-342], значною мірою спричинили втрати національної території та державної незалежності.

Актуальність вивчення зовнішньополітичних відносин України з Бельгією та Нідерландами обумовлена досить сильними позиціями останніх у європейській політиці, їхнім впливом у формуванні міжнародних відносин новітньої доби. Досвід взаємин УНР з Голландією тим більш вагомий, що голландський уряд був близьким до визнання української державності “*de jure*” і сприяв поширенню позитивного іміджу України в світі.

Питання зовнішньополітичної діяльності України 1917–1921 рр. знайшли часткове відбиття в численних монографіях і публікаціях як безпосередніх учасників визвольних змагань, так і вчених української діаспори [2; 3; 4; 5; 6; 7]. Завдяки спогадам учасників української революції, залученню до наукового обігу архівних джерел західного походження вченими української діаспори, сучасні дослідники одержали значний матеріал з даної проблематики і можливість продовжити вивчення теми на широкій джерельній основі.